

УДК 331.522.4:33.05:005.523:338.439(477) (091)

**ЗУЛЯК Іван,**доктор історичних наук, професор кафедри
історії України, археології та спеціальних галузей
історичної наукиТернопільського національного педагогічного
університету ім. В. Гнатюка (м. Тернопіль, Україна)ivanzuljak@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

ЛЮДСЬКИЙ ЧИННИК ЯК КАТАЛІЗАТОР ЗМІН У ХАРЧОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті здійснено всебічний аналіз людського чинника як ключового каталізатора трансформаційних процесів у харчовій промисловості України XIX – початку XX ст. Показано, як соціально-економічні реформи 1860-х рр., насамперед скасування кріпосного права, стимулювали зростання підприємництва серед різних соціальних груп – від поміщиків та купців до ремісників, заможних селян і колишніх кріпаків. Розглянуто механізми впливу підприємницької активності на становлення провідних галузей харчової промисловості – цукрової, борошномельної, винокурної, пивоварної, та формування регіональних виробничих осередків у Київській, Подільській і Волинській губерніях. Окремо висвітлено діяльність підприємницьких династій Терещенків, Симиренків, Яхненків, які запроваджували передові європейські технології, модернізували виробничі потужності, підвищували якість продукції та нарощували обсяги виробництва, досягаючи мільйонів пудів товару щороку. Їхній внесок виходив за межі економіки – вони фінансували лікарні, навчальні заклади, мистецькі інституції, сприяли поширенню професійної й технічної освіти, створювали умови для підготовки інженерно-технічних кадрів. Проаналізовано роль ярмаркової торгівлі та транспортної інфраструктури (залізниць, річкових шляхів) у розширенні ринків збуту, інтеграції української продукції у загальноімперський і міжнародний економічний простір. Наголошено на взаємозв'язку харчової промисловості з аграрним сектором, що забезпечував сировинну базу і стимулював розвиток суміжних виробництв. Доведено, що поєднання підприємницької ініціативи, трудової мобільності,

соціокультурної адаптації та інновацій стало основою стійкого розвитку харчової промисловості, підвищення її конкурентоспроможності та подальшої індустріалізації у XX ст., водночас формуючи нову робітничу культуру та сприяючи соціальній мобільності населення.

Ключові слова: харчова промисловість, людський чинник, підприємництво, соціальна мобільність, професійна освіта, Правобережна Україна, XIX століття, індустріалізація, цукрова промисловість, меценатство, ярмаркова торгівля.

THE HUMAN FACTOR AS A CATALYST FOR CHANGE IN THE FOOD INDUSTRY OF UKRAINE IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

This article presents a comprehensive analysis of the human factor as a central catalyst for the transformation of Ukraine's food industry during the 19th and early 20th centuries. It examines how the socio-economic reforms of the 1860s, particularly the abolition of serfdom, stimulated entrepreneurial growth among various social groups – from landowners and merchants to artisans, wealthy peasants, and former serfs. The research investigates the impact of entrepreneurial activity on the development of key food industry sectors – sugar, flour milling, distilling, brewing – and the formation of regional production hubs in the Kyiv, Podillia, and Volhynia governorates. Special attention is given to the Tereshchenko, Symyrenko, and Yakhnenko dynasties, who implemented advanced European technologies, modernized production capacities, improved product quality, and expanded output to millions of poods annually. Their influence extended beyond economics – they funded hospitals, educational institutions, and cultural establishments, promoted vocational and technical training, and created conditions for the preparation of skilled engineering and technical personnel. The article also highlights the role of fair trade networks and transport infrastructure (railways, river routes) in expanding markets, integrating Ukrainian products into the imperial and international economy. It emphasizes the strong link between the food industry and the agricultural sector, which provided a raw material base and stimulated related industries. The study concludes that the combination of entrepreneurial initiative, labor mobility, socio-cultural adaptation, and innovation became the foundation for the sustainable growth, competitiveness, and further industrialization of the food industry in the 20th century, while shaping a new industrial work culture and fostering social mobility.

Keywords: food industry, human factor, entrepreneurship, social mobility, vocational education, Right-Bank Ukraine, 19th century, industrialization, sugar industry, patronage, fair trade.

Актуальність теми визначається необхідністю дослідження людського чинника – сукупності дій, рішень, ініціатив та соціокультурних особливостей працівників, підприємців і споживачів, які впливали на хід змін у харчовій галузі України XIX – початку XX ст. Актуальність обраної теми зумовлена також потребою в переосмисленні традиційного економічно-технократичного підходу до історії харчової промисловості, з фокусом на ролі людини як основного суб'єкта трансформацій: від організаторів виробництва до найманих робітників, від носіїв традиційних знань до ініціаторів інновацій. Аналіз людського чинника дозволяє не лише краще зрозуміти механізми розвитку галузі, але й відтворити складну взаємодію між соціальними процесами, культурними зрушеннями та економічною динамікою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль людського фактора у харчовій промисловості України знайшла відображення у працях О. Доніка, Т. Лазанської, С. Мартинчук, М. Москалюка, М. Ніколаєвої та ін. У дослідженнях М. Москалюка проаналізована роль промисловців, котрі виступали не лише як інвестори, а і як активні учасники технічного вдосконалення і соціальних змін. Вони забезпечували управлінську компетентність, контролювали виробничі процеси, зміцнювали довіру на ринку, сприяли інноваціям і кооперації, будучи значущими учасниками трансформації аграрно-промислової інфраструктури регіону зазначеного періоду. Н. Лазанська відтворила процеси зародження промислової буржуазії на Правобережній Україні як продукт зміни соціальних ролей: від поміщиків та купців до промисловців, а також перелом і трансформацію суспільних структур у пореформену добу. С. Мартинчук висвітлює динаміку соціальної трансформації на Волині внаслідок індустріальних змін: формування нових соціальних верств (підприємців і робітників), напруженість між ними через

економічні та культурні чинники й можливу кооперацію на тлі змін господарського і соціального ландшафту губернії.

Зважаючи на вищезазначене і те, що обрана для дослідження проблематика ще не ставала предметом окремого історичного аналізу, **мету статті** визначаємо так: проаналізувати роль людського чинника як ключового каталізатора технологічних, організаційних та соціально-економічних змін у харчовій промисловості України XIX – початку XX ст., виявити вплив підприємців, винахідників, робітників та освітніх ініціатив на модернізацію виробництва, простежити взаємозв'язок між розвитком трудових ресурсів і загальними тенденціями індустріалізації галузі.

Методи дослідження. Історико-генетичний метод використано для простеження еволюції харчової промисловості в контексті соціально-економічних і технологічних змін, зумовлених діяльністю окремих підприємців, інженерів та робітників. Проблемно-хронологічний метод дозволив упорядкувати та систематизувати події, що відображають послідовність впровадження нових технологій і організаційних практик під впливом людського чинника. Метод історичної біографістики використано для аналізу ролі конкретних особистостей (власників підприємств, технологів, робітників-новаторів) у модернізаційних процесах харчової галузі. Кількісно-статистичний метод застосовано для аналізу показників виробництва, чисельності зайнятих, динаміки експорту й імпорту продукції, що дозволило виявити тенденції розвитку галузі.

Виклад основного матеріалу. Підприємницький прошарок набув нових рис після скасування в Російській імперії кріпосного права. Розвиток фабрично-заводського виробництва та механізованого транспорту значно вплинув на економіку, сприяючи не лише зростанню нових соціальних груп, а й трансформації їхнього складу та значення в суспільному й господарському

житті. У ході промислового перевороту і завершення процесу індустріалізації відбулося становлення нових соціальних верств – підприємців і робітників [7, с. 76].

М. Ніколаєва вказує, що важливою соціальною верствою, яка активно долучилася до капіталістичного підприємництва, були дворяни-поміщики. Завдяки збереженню значних привілеїв та урядовій економічній і правовій підтримці цей прошарок отримав сприятливі умови для розвитку бізнесу. Навіть після аграрної реформи 1861 р. велика частина земель залишалася у власності дворян, що забезпечувало міцну основу для розвитку промисловості, особливо пов'язаної із сільським господарством. Саме великі землевласники мали найбільші можливості для індустріального зростання. З-поміж них вирізнялася впливова група підприємців, зокрема власники цукрових заводів та представники гірничої промисловості [10, с. 99].

Однією з ключових подій післяреформеного періоду стало активне розгортання промислового будівництва на українських землях. У цей період відбувався чисельний ріст і зміцнення підприємницького прошарку, що зумовлювалося загальною динамікою економічного розвитку. Перші поодинокі представники підприємництва, які ще не відповідали класичному образу капіталіста, почали з'являтися наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Проте в умовах домінування кріпосницьких порядків процес формування промислової буржуазії був надзвичайно повільним [6, с. 65].

Розвиток підприємництва в Київській, Подільській та Волинській губерніях мав певні особливості, зокрема створення переробних підприємств у маєтках поміщиків та господарствах заможних селян. У сільській місцевості поступово виникала нова соціально-економічна структура, що об'єднувала поміщиків, які займалися підприємницькою діяльністю, селян-підприємців і представників торгового стану. Їхня господарська активність не була

ізолюваною – із поширенням ринкових відносин вона дедалі тісніше інтегрувалася з міським середовищем [11, с. 287].

В останні десятиліття XIX – на початку XX ст. в Україні багато представників заможних торгово-промислових родин, які розбагатіли завдяки активній підприємницькій діяльності, здобули статус спадкових почесних громадян. Це звання засвідчувало належність до елітного прошарку міського населення. Найвищою формою державного визнання вважалося надання спадкового дворянства, однак такі випадки серед підприємців були рідкісними. Як правило, його надавали не лише за визначні успіхи в бізнесі, а й за вагомий внесок у благодійність. Серед українських підприємців того часу дворянський титул отримали, зокрема, представники родин Терещенків (у 1870 р.) та Харитоненків (у 1901 р.), які займалися цукровим виробництвом [10, с. 106]. Приміром, 16 грудня 1891 р. М. А. Терещенку за меценатство було присвоєно звання почесний громадянин Києва [12, арк. 18].

Підприємницька діяльність братів Терещенків відображалася в девізі родового герба – «Заради суспільного добра», що символізувало їхню орієнтацію на суспільні цінності. Артемій Терещенко разом із синами активно демонстрував свою продукцію на провідних промислових виставках у Європі. Серед представників цієї династії особливо помітними були Микола Артемійович Терещенко, його брат Федір Артемійович і син Миколи – Іван Миколайович. Водночас ключову роль у розвитку сімейного бізнесу відіграв саме Микола. Відомо, що на одній із виставок Артемій Терещенко був удостоєний срібної медалі за якісне борошно, виготовлене з озимої пшениці. До 1887 р. родина володіла дев'ятьма цукровими заводами, які щороку виробляли 2,6 мільйона пудів продукції на суму 12,6 мільйона карбованців. У подальші роки обсяги виробництва суттєво зросли: до 1910 р. кількість заводів збільшилася до одинадцяти, а випуск продукції досяг 6,6 мільйона

пудів, що становило понад 27 мільйонів карбованців у грошовому еквіваленті. У 1880-х рр. Терещенки стали одними з десяти найвпливовіших цукропромисловців Російської імперії. У 1887 р. вони приєдналися до першого в імперії промислового синдикату, який об'єднав власників 171 цукрового заводу, а в 1902 р. стали учасниками ще одного великого об'єднання – синдикату з виробництва рафінаду [8, с. 252].

Варто згадати родини Симиренків і Яхненків. У 1843 р. Платон Симиренко переконав свого батька Федора та його братів збудувати в селі Ташлик на Черкащині цукрово-рафінадний завод. Окрім традиційного цукру-піску, підприємство виготовляло також рафінад, що на той час мав великий попит. У 1848 році підприємці розширили виробництво, відкривши ще один завод у Городищі поблизу Млієва. Згодом цукрові заводи з'явилися також у селах Руська Поляна та Олександрівка на Черкащині [14].

Слід підкреслити, що деякі підприємці були відомими благодійниками та меценатами. Проте в радянській історичній науці неохоче згадували тих, хто зробив внесок у розвиток української культури. Це було пов'язано з ідеологічними штампами, за якими підприємець асоціювався виключно з гнобленням робітників і селян. Багатьох купців та підприємців, які жертвували власні кошти на освітні, мистецькі, медичні заклади та сиротинці, навмисно виключали з історичних наративів, щоб не зруйнувати негативний образ багатіїв у свідомості молодого покоління. Унаслідок цього досі зберігається суперечливе, часто упереджене ставлення до заможних осіб. Дивовижним залишається факт, що українські купці й фабриканти витрачали значні суми на суспільні потреби без прагнення отримати з цього прямий прибуток. Українське меценатство займає особливе місце в національній історії: воно вирізняється не лише окремими актами допомоги, а й слугує винятковим явищем культурного життя, яке не має аналогів [3, с. 84].

Вагомим внеском родини Терещенків у сферу меценатства стало відкриття у Києві в 1894 р. безкоштовної лікарні для малозабезпечених мешканців. Сьогодні ця установа відома як спеціалізована дитяча лікарня «ОХМАТДИТ». Також їхнім коштом була заснована картинна галерея на сучасній вулиці Терещенківській та Маріїнський дитячий притулок, що розташовувався на перехресті вулиць Паньківської та Микільсько-Ботанічної (тепер там знаходиться Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України). Крім цього, меценати профінансували зведення будівлі для міського парафіяльного училища на Ярославовому Валі, яке з 1965 р. було передано Київському інституту театрального мистецтва імені Івана Карпенка-Карого [4].

За даними дослідження М. Москалюка, у структурі одноосібного підприємництва в промисловості цукрова галузь вирізнялася найбільшою концентрацією підприємців. При цьому зацікавленість у цій сфері виробництва спостерігалася серед усіх соціальних верств. У переробній промисловості частка міщан становила трохи більше 54 %, тоді як участь селян та інтелігенції була незначною. Статистичні відомості за 1910-1911 рр. засвідчують, що на Правобережній Україні євреям належало 33 цукрових заводи, росіянам – 25, іноземцям – 10, українцям – лише 6. Після скасування кріпосного права поміщики, позбавлені безкоштовної робочої сили й обігових коштів, не змогли адаптуватися до нових ринкових умов і почали закривати або продавати свої підприємства. Основними покупцями стали торговці цукром, а також акціонерні товариства, де домінував купецький капітал. Нові власники мали три ключові переваги порівняно з поміщиками: розуміння специфіки бізнесу, підприємницьку ініціативу та необхідний капітал. За таких обставин процес витіснення дворян-поміщиків з цукрової промисловості відбувався досить

швидко. Вже на початку 1880-х рр. купці контролювали не менше двох третин цукрової промисловості регіону [9, с. 32].

Слід зазначити, що на Правобережжі серед промисловців домінували поляки, євреї та росіяни. Зокрема, в 1872 р. у Подільській губернії найбільше фабрик і заводів належало росіянам, євреям та іноземцям. Винокурні заводи належали: дворянам – 5, російським купцям – 5, місцевим власникам – 19, євреям – 36. Відповідно у загальній кількості на долю євреїв припадало $\frac{3}{4}$ всіх винокурних заводів губернії, на долю інших – лише четверта частина. Суконні фабрики майже всі належали іноземцям. Все це давало негативні результати щодо економічного розвитку губернії [13, арк. 62].

У кінці XIX ст. до підприємництва почали долучалися селяни та міщани, чому сприяло й пореформене законодавство. У 1860-х рр. було скасовано обмеження, що раніше стримували участь зазначених верств у торгівлі та промисловості. Свідоцтва селян чотирьох розрядів втратили чинність і на цю категорію населення поширилися загальні громадянські права. Одночасно деякі сфери підприємницької діяльності отримали податкові пільги. Соціальні межі між купцями, міщанами й селянами все більше визначалися рівнем добробуту й активністю в господарській сфері, а не соціальним походженням. Міщани й селяни, які досягали фінансового успіху, фактично переходили до купецтва. Бажання підвищити свій соціальний статус спостерігалось не лише серед міщан, а й серед селян. Нерідко до купецтва вступали навіть дворяни, тоді як представники торгових родів або заможні селяни прагнули отримати дворянське звання. Така тенденція до знищення станових бар'єрів була типовою для буржуазного суспільства. Крім того, деякі підприємства, що належали дворянам, користувалися податковими привілеями і були звільнені від промислових зборів у маєтках та селянські за місцем прописки власника. Податками не обкладалися млини, олійниці, лісопильні й цегельні виробництва,

розташовані за межами міської території. Такий підхід з боку влади свідчив, з одного боку, про прихильне ставлення до підприємницької діяльності дворян, а з іншого – створював можливості для активнішого залучення представників демократичних верств населення до цієї сфери [7, с. 97].

Згідно архівних даних, провідну роль у нарощуванні обсягів виробництва на Волині відігравали сільські підприємці – поміщики, заможні селяни, які власність на землю зуміли використати з вигодою і отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і в промисловості. Основним видом їхньої господарської діяльності були вирощування і переробка продукції сільського господарства, корисних копалин і деревини. Великі землевласники Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли та ін. зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності: вирощування зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю й заснування власних цукрових, винокурних, пивоварних та інших підприємств і млинів. Значних обсягів виробництва підприємці також досягли в деревообробній, скляній, фарфоровій, паперовій, цементній галузях промисловості [1, арк. 67].

Т. Лазанська вказує, що на рубежі XIX–XX ст. в Україні було створено 2 304 фабрично-заводських підприємства, які заснували представники різних соціальних верств. Найбільшу частку серед організаторів становили купці – 811 підприємств (35,19%), другу позицію зайняли дворяни, яким належало 665 підприємств (28,86%), міщани виступили ініціаторами створення 227 підприємств (9,85%), селяни – 40 (1,73%), а представники інтелігенції – 56 (2,43%). Окрема кількість підприємств залишилася без точної вказівки на соціальне походження їх засновників. Серед останніх були й іноземні особи, які діяли не як представники закордонного капіталу, а від власного імені. Порівняння цих даних з інформацією про власників підприємств у 1832 р. свідчить про суттєве зростання ролі купців у промисловій сфері. Якщо у другій

чверті XIX ст. провідна роль належала дворянам, то на початку XX ст. першість перейшла до купецтва. Дворянський стан, попри численні переваги, був витіснений більш активним, ініціативним та енергійним прошарком купців. Помітно зросла й участь міщан у великій промисловості – їхня частка збільшилася у 1,5 раза. Хоча частка селян залишалася невеликою, вони теж прагнули долучитися до промислового розвитку, незважаючи на важкі обставини, що склалися після викупної реформи [7, с. 106-107].

Варто зазначити, що більшість промислових підприємств, заснованих буржуазією, з'явилася саме у період активного промислового зростання – у 1880–1890-х рр. Із загальної кількості 2 304 підприємств, 1 455 (63,15%) були засновані саме в ці роки. У 1860–1870-х рр. створено 434 підприємства (18,8%), а в дореформений період – лише 345 (14,97%). Отже, саме останні два десятиліття XIX ст. стали найдинамічнішими для буржуазного підприємництва. Цей період характеризувався значними зрушеннями в економіці: в Україні вже існувала розгалужена залізнична мережа, що з'єднувала між собою основні економічні регіони; відбулася спеціалізація районів; з'явилися нові, раніше відсутні галузі промисловості; банківська система стала міцнішою, а ринкові механізми почали проникати навіть у традиційно відсталі сектори, зокрема сільське господарство. Також цей час ознаменувався значним припливом іноземних інвестицій і активізацією акціонерної діяльності вітчизняних підприємців, основна частина яких вкладалась у промисловий сектор. Саме в цей період завершується формування індустріального профілю країни та основ її промислового комплексу. Джерело демонструє активну участь буржуазії у різних промислових напрямках, проте найпотужніше її представники проявили себе у харчовій галузі. Усі соціальні групи буржуазного походження особливо активно вкладали капітал у виробництва, що займалися переробкою аграрної сировини – цукрову, борошномельну, винокурну, тютюнову, пивоварну та

олійну галузі. Загалом у ці напрями було залучено 1 215 підприємств. Якщо додати до цього ще 199 підприємств, зайнятих у переробці волокнистих культур і тваринницької продукції, стає очевидним тісний зв'язок промислового капіталу з аграрним сектором. Найбільш активними серед власників таких виробництв були дворяни-землевласники та купці [7, с. 108].

Представники торговельних і підприємницьких кіл активно сприяли розвитку професійної освіти, зокрема в галузі комерції. Їхня меценатська діяльність нерідко ставала основою для започаткування таких освітніх проєктів. Саме комерційна освіта найбільше скористалася зі зростання економічної активності в постреформений період. Наприкінці XIX – на початку XX ст. значну популярність здобули комерційні навчальні заклади, ініціаторами створення яких виступали об'єднання купців та подібні організації, зацікавлені у підготовці фахівців для торговельної й фінансової сфер. Із другої половини 1890-х рр. у містах України почали з'являтися товариства, що займалися поширенням ідеї комерційної освіти. Через ці структури підприємці – передусім купці – інвестували у навчальні ініціативи. Найбільш заможні з них брали на себе функції почесних опікунів, долучалися до управління закладами, а також фінансували їхню роботу. Така допомога охоплювала не лише інфраструктуру закладів, а й підтримку викладачів та студентів з малозабезпечених родин – покривалися витрати на навчання, призначалися стипендії, будувалися гуртожитки й їдальні, а також надавалися цільові матеріальні дотації [2, с. 255].

У 70-х рр. XIX ст. гостро відчувалася необхідність у створенні спеціалізованих технічних навчальних закладів. Їхньою метою була підготовка кваліфікованих робітників для професій, пов'язаних з експлуатацією обладнання, таких як машиністи та їхні асистенти, колійні майстри, працівники друкарень тощо. Слід зазначити, що ще в 1868 р. в Житомирі, який належав до

Волинської губернії, було засновано єврейське ремісниче училище, фінансування якого здійснювалося коштом відповідного товариства. Основними спеціальностями, яким навчали в училищі, були токарна справа, слюсарство, ковальство та столярство. Випускники училища, як правило, працевлаштовувалися в різноманітних майстернях, на залізниці та цукрових заводах [8, с. 252].

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що ініціативи українських підприємців XIX – початку XX ст. стали ключовим чинником розвитку харчової промисловості. Їхні зусилля у впровадженні новітніх технологій, модернізації виробничих потужностей та адаптації європейських стандартів до місцевих умов безпосередньо призвели до зростання продуктивності підприємств, підвищення якості продукції та розширення внутрішніх і зовнішніх ринків збуту. Визначено, що освітні та професійні ініціативи сприяли поширенню інженерно-технічних знань і формуванню кваліфікованого кадрового потенціалу, необхідного для індустріалізації галузі. Особливе значення мали здобутки підприємницьких династій. Терещенки забезпечили стрімкий розвиток цукрової промисловості, підтримали благодійні та меценатські проекти, що піднесли освітні та культурні інституції. Симиренки впровадили технічні інновації, розвивали аграрну та садівничу галузі, підтримували наукові дослідження й національний рух. Доведено, що поєднання людського чинника і підприємницької ініціативи не лише стимулювало технічний прогрес, а й стало каталізатором соціальних змін – формування нових трудових відносин, розвитку робітничої культури та зростання соціальної мобільності. Це створило міцну основу для сталого розвитку харчової промисловості та її індустріалізації у XX ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Рівненської області. Ф. 240 «Рівненський пивоварний завод акціонерного товариства «Бергшлюс»». Оп. 1. Спр. 2. 67 арк.
2. Донік О. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 254–266.
3. Жеребило І. Меценатство як прагнення до суспільної користі в Україні. *Соціогуманітарні проблеми людини.* 2008. № 3 С. 82–90.
4. Іван Терещенко – підприємець, благодійник, меценат. URL: <https://uain.press/blogs/ivan-tereshhenko-pidpriyemets-blagodijnik-metsenat-1335105>.
5. Лазарович М. Етносоціальна структура населення України напередодні Першої світової війни. *Збірник праць НТШ.* 2015. Т. 10. С. 143–156.
6. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX столітті. *Український історичний журнал.* 1996. № 2. С. 65–73.
7. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ: Інститут історії НАН України, 1999. 282 с.
8. Мартинчук С. Соціальні взаємини підприємців та робітників Волинської губернії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* 2016. Вип. 27. С. 250–256.
9. Москалюк М. М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2014. Вип. XXXIX. С. 31–36.
10. Ніколаєва М. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.). *Український історичний журнал.* 2011. № 3. С. 95–107.
11. Романюк Н. Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся, 2012. 600 с.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 544. Спр. 40 Про присвоєння звання почесних громадян Києва М. А. Терещенку, М. П. Дегтярову і М. Ф. Попову. 18 арк. 03.04.1891–03.04.1891 рр.
13. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 52. Спр. 437. 62 арк.
14. Цукрові магнати та меценати: Симиренко, Яхненко, Харитоненко. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/cukrovi-magnati-ta-mecenati-simirenko-ahnenko-haritonenko>.

References

1. State Archive of Rivne Region. F. 240 «Rivne Brewery of Joint-Stock Company «Bergshlius»». Op. 1. File 2. 67 sheets [In Ukrainian].
2. Donik, O. (2013). Reformuvannia komertsii noi osvity v Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: poiednannia interesiv derzhavy i pidpriemnytskoho kapitalu [Reformation of commercial education in Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century: Combination of state and entrepreneurial capital interests]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatok XX st. – Problems of History of Ukraine of the 19th – Early 20th Centuries*, 22, 254–266 [In Ukrainian].
3. Zherybylo, I. (2008). Metcenatstvo yak prahnenia do suspilnoi korysti v Ukraini [Philanthropy as an aspiration for public benefit in Ukraine]. *Sotsiohumanitarni problemy liudyny – Socio-humanitarian Problems of a Human*, 3, 82–90 [In Ukrainian].
4. Ivan Tereshchenko – pidpriiemets, blahodiinyk, metcenat [Ivan Tereshchenko – Entrepreneur, Philanthropist, Patron]. (n.d.). Uain.press. Retrieved from <https://uain.press/blogs/ivan-tereshhenko-pidpriyemets-blagodijnik-metsenat-1335105> [In Ukrainian].
5. Lazarovych, M. (2015). Etnosotsialna struktura naselennia Ukrainy naperedodni Pershoi svitovoi viiny [Ethnosocial structure of the population of Ukraine on the eve of World War I]. *Zbirnyk prats NTS h – Collection of Works of Shevchenko Scientific Society*, 10, 143–156 [In Ukrainian].
6. Lazanska, T. I. (1996). Sotsialne pokhodzhennia promyslovoi burzhuzii Ukrainy v XIX stolitti [The social origin of the industrial bourgeoisie of Ukraine in the 19th century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 65–73 [In Ukrainian].
7. Lazanska, T. I. (1999). Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.) [History of entrepreneurship in Ukraine (based on 19th-century trade and industrial statistics)]. Kyiv [In Ukrainian].
8. Martynchuk, S. (2016). Sotsialni vzaiemyny pidpriiemtsiv ta robitnykiv Volynskoi hubernii [Social relations between entrepreneurs and workers of Volyn province]. *Aktualni problemy vitchyzniano i ta vsesvitnoi istorii – Actual Problems of National and World History*, 27, 250–256 [In Ukrainian].
9. Moskaluk, M. M. (2014). Stanovlennia i rol pidpriiemtsiv u tsukrovii promyslovosti ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Formation and role of entrepreneurs in the sugar industry of Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific Works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*, 39, 31–36 [In Ukrainian].

10. Nikolaieva, M. (2011). Sotsiokulturna kharakterystyka pidpriiemtsiv Ukrainy (1861–1914 rr.) [Socio-cultural characteristics of entrepreneurs in Ukraine (1861–1914)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 95–107 [In Ukrainian].
11. Romaniuk, N. Y. (2012). Silski pidpriiemtsi i pidpriiemnytstvo: 1861–1914 rr. (za materialamy Kyivskoi, Podilskoi i Volynskoi hubernii) [Rural entrepreneurs and entrepreneurship: 1861–1914 (based on materials of Kyiv, Podillia and Volyn provinces)]. *Zhytomyr* [In Ukrainian].
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. F. 442. Op. 544. File 40 On awarding the honorary citizenship of Kyiv to M. A. Tereshchenko, M. P. Dehtiarov and M. F. Popov. 18 sheets. April 3, 1891 [In Ukrainian].
13. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. F. 442. Op. 52. File 437. 62 sheets [In Ukrainian].
14. Tsukrovi mahnaty ta metcenaty: Symyrenko, Yakhnenko, Kharytonenko [Sugar magnates and patrons: Symyrenko, Yakhnenko, Kharytonenko]. (n.d.). Agravery.com. Retrieved from <https://agravery.com/uk/posts/show/cukrovi-magnati-ta-mecenati-simirenko-ahnenko-haritonenko> [In Ukrainian].

Надійшла до редакції: 12.08.2025 р.

Схвалена до друку: 25.08.2025 р.